

Wstęp

Oddajemy w Państwa ręce drugi tom rocznika „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem xx” wydawanego przez Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego.

Rok 2018 to stulecie odzyskania przez Polskę niepodległości po trwających 123 lata rozbiorach, dokonanych w wieku XVIII przez trzy ościenne mocarstwa. Koniec Wielkiej Wojny to powrót Rzeczypospolitej na polityczną mapę Europy i początek odbudowy wielonarodowej państwowości pod przywództwem elit, które wkrótce miały znaleźć się na celowniku dwóch dopiero rodzących się największych totalitaryzmów XX wieku.

Już w premierowym numerze rocznika przybliżaliśmy czytelnikom genezę i fenomen polskiej inteligencji, obraz zderzenia nowo odbudowanego państwa z agresją brunatnego i czerwonego reżimu, a także zróżnicowaną politykę nazistowskich Niemiec na terenach okupowanych krajów w stosunku do zniewolonych społeczeństw i narodów. Tom wydawany w 2018 roku jest doskonałą okazją do pogłębienia refleksji nad losem elit w Europie podbitej przez III Rzeszę.

Dokumentowanie zbrodni okupacyjnych, przez gromadzenie, opracowywanie i tłumaczenie na język angielski materiałów źródłowych, daje możliwość otwarcia zasobów archiwalnych i włączania pamięci o tych zbrodniach do pamięci świata. To fundament pod międzynarodowy dyskurs naukowy na temat wagi pamięci czy znaczenia źródeł, dyskurs zakładający porównywanie interpretacji różnych doświadczeń z tego samego okresu, które stanowią wspólne – europejskie i globalne – tragiczne dziedzictwo ubiegłego wieku.

To właśnie XX stulecie, zwane wiekiem totalitaryzmów, stało się dla wielu specjalistów przestrzenią do interdyscyplinarnych badań, które Instytut Pileckiego prowadzi w różnych obszarach tematycznych. Publikujemy prace szerokiego grona naukowców z wielu zakątków Europy, od uznanych ekspertów, po młodych badaczy. Łamy „Studiów” otwarte są na

przedstawiciele całego spektrum nauk humanistycznych – od historii, przez prawo, filozofię, politologię, po psychologię czy nauki społeczne – ale też wielu innych. Jest to jedna ze ścieżek, które pozwalają nam nie tylko porównywać w skali kontynentu czy świata tragiczne polskie doświadczenie okupacji niemieckiej i sowieckiej z historią innych ofiar II wojny światowej, lecz także rozwijać aparat metodologiczny, uwypuklać nieznane dotąd aspekty badań czy wreszcie zestawiać ze sobą mniej lub bardziej znane zasoby źródłowe z kraju i ze świata.

Cieszymy się z rosnącego zainteresowania naszym czasopiśmem autorów z kraju i zagranicy oraz ze stale powiększającego się zespołu utytułowanych recenzentów. Dzięki istnieniu takiej przestrzeni wymiany myśli i wyników badań, nasze interdyscyplinarne projekty zyskują dodatkową wartość intelektualnych pomostów między nauką a kulturą – to kolejny krok w stronę zrozumienia historii XX wieku. Raz jeszcze zapraszamy do współpracy przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, gotowych zaprezentować swoje badania w zakresie najnowszej historii Polski, Europy i dziejów XX wieku.

Rocznik jest jednym z naszych sztandarowych projektów wydawniczych. To forum służące systematyzowaniu wiedzy o przeszłości, przeznaczone także do studiów nad szeroko rozumianą współczesnością – zwłaszcza w tych obszarach, gdzie pojawia się kontekst badań nad „wiekiem totalitaryzmów”. To miejsce na prezentowanie *case studies* z całej Europy, ukazujących losy przedstawiciele elit w różnych krajach dotkniętych skutkami polityki reżimów totalitarnych. Polityki wymierzonej nie tylko w elity intelektualne, lecz także w inne grupy, społeczeństwa, narody, zgodnie z ideologią przeznaczone do bezwzględного zniszczenia jako niepożądane. Uwzględnienie w tym tomie perspektywy badaczy z całego kontynentu pozwala na uzupełnienie refleksji autorów z poprzedniego tomu, a także na próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy Europa pod jarzmem swastyki oraz sierpa i młota była poddana działaniu jednej polityki okupacyjnej, czy też kilku „polityk”.

Zaczynamy od głosu Pawła Skibińskiego – *Polscy duchowni jako ofiary KL Gusen* – przybliżającego los kapłanów wywiezionych do jednego z najcięższych obozów koncentracyjnych. Ale obóz w Gusen to nie jedyne miejsce, w którym zostały skoncentrowane wysiłki niemieckich władz w celu eksterminacji duchowieństwa. Pisze o tym Florian Schwanninger w artykule *Mordowanie księży w ramach akcji Sonderbehandlung 14f13 na zamku Hartheim*. Okupacja niemiecka to także przykłady z Bałkanów. Dragomir Bondžić w tekście *Losy profesorów Uniwersytetu w Belgradzie pod okupacją niemiecką w latach 1941–1944* przedstawia ten bliżej nieznan w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej aspekt polityki Berlina. Milan Koljanin i jego *Od unicestwienia elit po całkowitą zagładę: Serbowie w Niezależnym Państwie Chorwackim w latach 1941–1942* to kolejna odsłona opisu z perspektywy kraju z południa Europy – Królestwa Jugosławii po ataku nazistowskich Niemiec i ich sojuszników w kwietniu 1941 roku. Uzupełnieniem dyskusji

jest głos Borysa V. Sokołowa *Sowieccy inteligenci w ruchu generała Własowa. Analiza przypadków Zykowa, Samygina i Glinki* ukazujący na przykładzie trzech postaci intelektualistów w formacjach kolaboracyjnych.

Ważnym uzupełnieniem debaty naukowej jest wywiad z Rudolfem Haunschmiedem, lokalnym badaczem i historykiem z Gusen. Warto zwrócić uwagę na ten zaskakujący głos przedstawiciela społeczności austriackiej zamieszkującej dziś miejsce, w którym powstał pierwszy niemiecki obóz koncentracyjny utworzony poza granicami III Rzeszy, golgota elit znad Wisły – jedyne miejsce tego rodzaju „dedykowane” eksterminacji intelektualistów innego narodu. Sami Niemcy nazwali go *Vernichtungslager für die polnische Intelligenz* (obóz zagłady polskiej inteligencji).

Co więcej, sprawa obozu w Gusen to spłot przeszłości i teraźniejszości. Jak w soczewce skupiają się w niej różne objawy syndromu wyparcia faktów z pamięci całego kontynentu, które są istotne dla historii i tożsamości Europy oraz jej społeczeństw, kontynentu dotkniętego w XX wieku dwiema wojnami o wymiarze globalnym. Niechlubnym przykładem tego procesu były próby zniszczenia w 2016 roku pozostałości placu apelowego w Gusen. Wjazd buldożerów i potraktowanie tej przestrzeni jak zwykłego placu budowy spotkało się z jednoznaczną reakcją historyków i społeczności międzynarodowej zaalarmowanej przez stronę polską. Dlatego postanowiliśmy zaprezentować także głos Marka Zająca, współautora koncepcji Europejskiego Centrum Edukacji im. Henryka Sławika¹, przedstawionej w Wiedniu podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Zabijanie inteligencji. Europejskie elity intelektualne pod okupacją niemiecką” w maju 2017 roku. To śmiała idea, by miejsce, które miało zamknąć usta elitom, gdzie chciano dosłownie pogrzebać polską inteligencję, stało się przestrzenią edukacji młodzieży z całej Europy – strefą dialogu intelektualnego w skali kontynentu.

W tym tomie prezentujemy także *Wstępny zarys badań źródłowych nad listą ocalonych*. Jest to praca przygotowana przez Monikę Maniewską, Jędrzeja Uszyńskiego i Bartłomieja Zygmunta, przedstawiająca zaangażowanie dyplomatów z poselstwa RP w Bernie w próby ratowania Żydów z Holocaustu. To pierwsze opracowanie naukowe na temat tej niezwyklej inicjatywy polskich dyplomatów pod kierownictwem posła Aleksandra Ładosia, zrealizowanej przy wsparciu polskiego rządu na uchodźstwie, inicjatywy, która zamieniła się w regularną, kompleksową akcję wystawiania fałszywych dokumentów na oryginalnych blankietach konsularnych krajów latynoamerykańskich. Blankiety te były pozyskiwane różnymi sposobami przez dyplomatów polskiej placówki w Szwajcarii. „Paszporty życia” trafiły do okupowanego kraju, m.in. do warszawskiego getta, będąc często jedyną szansą wielu ludzkich istnień na przeżycie.

---

¹ Osobę samego patrona przybliży tekst Grzegorza Łubczyka *Henryk Sławik w roli patrona. Reanimacja godnej pamięci o KL Gusen*.

Instytut Pileckiego prowadzi w tym obszarze rozległe badania archiwalne. Są to prace m.in. w zasobach Archiwum Abrahama Silberscheina i Kolekcji Nathana Ecka w Instytucie Yad Vashem w Jerozolimie, kwerendy w Swiss Federal Archives i zbiorach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie czy wreszcie opracowywanie tzw. archiwum Eissa – spuścizny po Chaimie Israelu Eissie. Lista ocalonych, wciąż uzupełniana, obejmuje na tę chwilę ponad 1,3 tys. nazwisk osób, którym wystawiono paszporty lub poświadczenia obywatelstwa na drukach neutralnych państw Ameryki Południowej i Łacińskiej.

Zapraszamy Państwa do lektury drugiego tomu „Studiów nad Totalitaryzmami i Wiekiem xx”.

Wojciech Kozłowski

Redaktor naczelny, p.o. dyrektora ISiM im. Witolda Pileckiego

Eryk Habowski

Zastępca redaktora naczelnego